

vaşında Mutahharten'e yenilen Kadı Burhâneddin (Muharrem 798/Ekim 1395) onu bertaraf etmek için çok uğraştıysa da başarılı olamadı ve kendisiyle anlaştı. Bu arada Timurlu kuvvetlerinin Erzincan yakınlıklarına kadar geldiği haberini alınca Sivas'a dönüp Berkuk'tan yardım istedi. O da Suriye'deki bir kısım kuvvetlerini Sivas'a gönderdi.

Kadı Burhâneddin, Memlûk Sultanı Berkuk'un Türkmen beylerinden Umuroğlu İbrâhim vasıtasıyla Dulkadirli Halil Bey'i öldürtmesi üzerine Memlûkler'e karşı düşmanca bir tavır takındı. Onun Memlûkler'e isyan eden Malatya nâibüsaltanası Mintaş'ı koruması ve Malatya'yı ele geçirmek için yola çıkmasını Memlûkler'e karşı bir saldırı olarak kabul eden Berkuk, Yelboğa kumandasındaki bir askerî birliği Sivas'a sevketti. Yelboğa bir süre şehri kuşattıktan sonra geri döndü. Kadı Burhâneddin ile Memlûkler arasındaki bu düşmanlık Timur'un Ortadoğu'ya gelmesi üzerine dostluğa dönüştü.

Kadı Burhâneddin Devleti ile Akkoyunlular arasındaki ilişkiler daha Kadı Burhâneddin'in vezirliği döneminde başladı ve çeşitli safhalardan geçti. Mutahharten tarafından bozguna uğratılan Akkoyunlu beyleri Ahmed Bey ile kardeşi Hüseyin Bey Kadı Burhâneddin'e sığındılar ve onunla beraber Amasya ve Erzincan seferlerine katıldılar (1394). Kadı Burhâneddin, Erzincan'dan Bayburt'a kadar olan toprakları onlara dirlik olarak verdi. Kutlu Bey'in oğlu Karayülük Osman da Kadı Burhâneddin'in hizmetine girdi. Ancak Kadı Burhâneddin'in yeğeni ve Kayseri Valisi Şeyh Müeyyed'i Karayülük Osman'ın ricasına rağmen öldürtmesi aralarının açılmasına sebep oldu (799/1396). Daha sonra Karayülük Osman sürüleri için Kadı Burhâneddin'den bir yaylak istedi. Kadı Burhâneddin ancak sonbahara kadar bir yaylak verebileceğini belirtince Karayülük Osman buna çok öfkeleni ve ülkesine dönmeye karar verdi. Kadı Burhâneddin onun bu davranışından rahatsız olup kendisini takibe koyuldu. Sarp dağlara çekilen Karayülük, Kadı Burhâneddin'i âni bir baskınla yenip esir aldı ve öldürttü (800/1398).

Sivas eşrafı ve emîrlar, Kadı Burhâneddin'in yerine hayattaki tek oğlu Kayseri Valisi Alâeddin Ali Çelebi'yi getirdiler ve Karayülük Osman'a karşı şehri savundular. Bu arada Kara Tatarlar'dan yardım istendi, fakat yardıma gelen Tatarlar Akkoyunlu kuvvetleri karşısında yenildi. Bu

nun üzerine Sivaslılar, yaklaşmakta olan Türkmen ve Timur tehdidine karşı I. Bayezid'den yardım istediler. Bayezid, oğlu Süleyman Çelebi'yi Sivas'a gönderdi. Karayülük Osman'ı mağlûp eden Osmanlı kuvvetleri şehre hâkim oldular. Tokat, Niksar ve Kayseri de Osmanlı hâkimiyetine geçti. Böylece Kadı Burhâneddin Devleti sona erdi (800/1398). Osmanlı kaynaklarında Zeynelâbidin olarak geçen Alâeddin Ali Çelebi eniştesi Dulkadıroğlu Nasreddin Mehmed Bey'in yanına gitti. Daha sonra Osmanlılar'ın hizmetine girdi. II. Murad devrinde Karamanoğulları üzerine yapılan sefere katıldı ve 846'da (1442) öldü.

BİBLİYOGRAFYA :

Kadı Burhanettin Divanı, İstanbul 1944, s. 586; Esterâbâdi, *Bezm ü Rezm* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1928; a.e. (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, bk. İndeks; İbn Haldûn, *el-İber*, V, 561-563; İbn Arabşah, *'Acâ'ibü'l-makdûr* (nşr. Ahmed Fâyiz el-Hımsî), Beyrut 1407/1987, s. 179-191; Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321, s. 442-444; Halil Edhem [Eldem], *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1928, s. 384-388; Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, İstanbul 1961, bk. İndeks; Ebû Bekr-i Tihârî, *Kitâb-ı Diyârbâkriyye* (nşr. Necati Lugal - Faruk Sümer), Ankara 1964, I, 40-45; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 162-168; ayrıca bk. İndeks; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1991, II, 43-223; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 299-301; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 18-20, 24; Kemal Göde, *Eratnalılar (1327-1381)*, Ankara 1994, bk. İndeks; İlhan Erdem - Necib Akkoyunlu, *Akkoyunlu İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1999, s. 39-45; E. A. Zachariadou, "Manuel II. Palaeologus on Strife between Bayezid and Kadı Burhan al-Din Ahmad", *BSOAS*, XVIII (1980), s. 471-481; J. Rypka, "Burhan al-Din", *IE²* (İng.), I, 1327-1328; Halil İnalçık, "Bayezid I", *DİA*, V, 232-233.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

KADI KÖPRÜSÜ

(bk. İSHAK PAŞA KÖPRÜSÜ).

KÂDILASKER

(bk. KAZASKER).

KÂDILCEMÂA

(bk. KÂDILKUDÂT).

KÂDILCÜND

(bk. KAZASKER).

KÂDILKUDÂT

(قاضى القضاة)

İslâm devletlerinde yargı sisteminin başında bulunan görevliye verilen unvan.

Sözlükte "kadılar kadısı" anlamına gelen bir terktir; başkadı olarak da geçer. Kâdilkudât, III. (IX.) yüzyılın sonlarına kadar umumiyetle başşehrin kadısına verilen bir şeref unvanı iken sonraki dönemlerde devletin ülke ya da bölgedeki yargı teşkilâtının üst yöneticisi konumunu kazandı; ülkenin çeşitli bölgelerinde ve şehirlerinde görev yapan bütün kadılar onun nâibi olarak tayin edilir oldu. Kendisine halifenin temsilcisi olması dolayısıyla "kâdî'l-halife", makamının başşehirde bulunması sebebiyle başşehirde veya bir bölgeye nispetle Bağdat kadısı, Rey kadısı, Mısır kadısı ... denirdi. Ayrıca "kâdî'l-memâlik, kâdî'l-âfâk, el-kâdî'l-kebîr" gibi tabirler de kullanılmaktaydı. İlk defa Abbâsîler tarafından Bağdat'ta kurulan kâdilkudâtlik müessesesi, daha sonra birçok İslâm devletinde aynı adla ihdas edilmiş olmakla birlikte Endülüs'te kâdilkudât unvanından daha önce kullanılmaya başlanan ve zamanla Mağrib ve Endülüs'te kurulan bütün İslâm devletlerinde görülen "kâdilemâa" başşehir kadılığı makamına getirilen kişinin unvanı olmuştur. Mâverdi'nin 429'da (1038) akda'l-kudât olarak atanmasından itibaren rütbe bakımından kâdilkudâtтан sonra gelen ve ona niyâbet eden akda'l-kudât unvanlı yüksek hâkimler görev almışlardır. Bu uygulama Memlûkler döneminde de sürmüştür.

Kavram, Fıkıh kitaplarında kâdilkudâtlik müessesesi ayrı başlık altında incelenmeyip kadılarda aranan nitelikler ve ehliyet şartları kâdilkudâtlar için de aynen geçerli kabul edilir; sadece kadıların yetki alanları ve böyle bir unvanı kullanmanın cevazı tartışmaları çerçevesinde bu kurumla ilgili bazı açıklamalar yapılır (meselâ bk. İbn Nüceym, II, 156-157; V, 252; VI, 282, 295-296; VII, 6-7). Müessese hakkında bilhassa merkez kadılarının biyografisine dair eserlerde ve tarih kitaplarında kapsamlı bilgilere rastlamak mümkündür. Kurumun meşruiyeti konusunda bir ihtilâf bulunmamakla birlikte kâdilkudât unvanını kullanmanın dinî yönü, terkinin ifade ettiği iddialı anlamın ilâhî sıfatlarla ilişkilendirilmesi yapılarak bazı âlimlerce tartışılmışsa da kadılar arasında bir hiyerarşiyi gösteren bu unvanın "zamanının

veya bölgesinin en bilgili kadısı" mânâsında yorumlanmasının doğru olacağı görüşü ağır basmıştır. Nitekim Hz. Ömer'in, "En isabetli hüküm verenimiz Ali'dir" sözü (Buhârî, "Tefsîr", 2/7) bu anlamda kullanılmıştır.

Kadılıkudâtlik müessesesi Ebû'l-Yümn el-Uleymî, Assâm Muhammed Şebârû ile Kaldy Nagy, Joseph Schacht ve Emile Tyan gibi şarkiyatçılar tarafından, Abbâsî Devleti'nin Bermekîler zamanında eski Sâsânî devlet yapısından aldığı idarî sistemlerden biri olarak gösterilir. Terkibin de Sâsânî yargı sisteminde en yüksek dinî makamlardan birinin adı olan ve "kadılar kadısı, başkadı" anlamına gelen "mobed-i mobedân" (mûbez-i mûbezân) teriminin Arapçalaştırılmış şekli olduğu ileri sürülmektedir. İbn Sa'd, Câhiz, Taberî, Mes'ûdî, Ya'kûbî ve Hârizmî gibi ilk İslâm müellifleri de Sâsânî devlet sistemindeki bu terkibin Arapça karşılığının kadılıkudât olduğunu belirtirler. Hatta İbn Sa'd'ın, müessesenin İslâm dünyasında kurulmasından önceki dönemle ilgili bir rivayetinde Müslim b. Yesâr, "Ebû Kılâbe el-Cermî İranlı olsaydı mûbez-i mûbezân olurdu" demektedir (eṭ-Ṭabaḳât, VII, 183). Nitekim bu eski Sâsânî müessesesi bir müddet İslâmî dönemde de varlığını sürdürmüştür (Mes'ûdî, IV, 102; EI² [İng.], VII, 215).

Müessesenin Sâsânîler'den alındığını ileri sürenler, İslâm öncesi Sâsânî devlet yapısında mevcut bir sistemin kaynaklarda Arapça olarak ifade edilışinden hareketle böyle bir kanaate varmış görünmektedir. Ancak iki müessesenin işlevleri bakımından aralarında farklar bulunmaktadır. Sâsânî devlet protokolünde vezirlerden sonra gelen mobed-i mobedân, hâkimler ve din görevlileri olmak üzere iki sınıftan oluşan mobedlerin reisi konumunda idi; bunlar dinî konularda görüş bildirir, din görevlilerine ve hâkimlere nezaret ederdi. Aynı zamanda ruhanî görevlileri tayin ve azil yetkisine sahiptiler. Ayrıca şaha danışmanlık eder ve onun maiyetinde bulunurlardı (Ya'kûbî, I, 203; Mes'ûdî, I, 245; geniş bilgi için EI² [İng.], VII, 213-216). Bütün bunlardan, mobed-i mobedânın hem yargıdan hem din işlerinden sorumlu üst düzey yetkili olduğu anlaşılmaktadır. Kadılıkudât ise zamanla adalet sisteminin başı durumuna gelmekle beraber bilhassa ilk dönemlerde bütün din işlerinden sorumlu değildi ve ulemânın reisi olarak da görülmemekteydi. Klasik Arap kaynaklarında mobed-i mobedân terkibinin kadılıkudât şeklinde

tercümesi ise bilinmeyen bir terimin ya da anlamıyla paralellik kurmaktan ibarettir. Kadılıkudâtlik müessesesinin zaman içinde gelişme göstermesi ve özellikle ilk ortaya çıktığı dönemde kadılıkudâtların mobed-i mobedân kadar yetkilerle donatılmamış olması onun iktibas edildiği varsayımını zayıflatmaktadır.

Tarihî Gelişim. Devlet idaresi tarafından müstakil kadı tayini Hulefâ-yi Râşidîn devrinde gerçekleştirilmiş olmakla birlikte kadılar arasında hiyerarşinin ortaya çıkışı Abbâsîler dönemine rastlar. İslâm tarihinde ilk defa Hârûnürreşid zamanında Ebû Yûsuf'un kadılıkudât tayiniyle yargı sisteminde hiyerarşik bir yapı ortaya çıkmıştır. Her ne kadar sonraki birçok kaynakta Abbâsî hâkimiyeti altındaki topraklarda görevli bütün kadıların onun idaresine verildiği belirtilmekteyse de (meselâ bk. İbn Sa'id el-Mağribî, I, 164; Kureşî, IV, 453-454; İbn Hacer, Ref'u'l-İşr, s. 460, 469) klasik kaynaklarda, bilhassa Vekî'nin *Aḥbârü'l-kuḍât*, Kindî'nin *el-Vülât ve'l-kuḍât*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserlerinde Ebû Yûsuf dönemindeki kadı tayinleriyle ilgili verilen bilgilerden bu yetki devrinin tam olarak gerçekleşmediği ve kadıların o dönemde de halife tarafından tayin edildiği anlaşılmaktadır. Schacht da başlangıçta kadılıkudâtlığın normal olarak halifenin adalet işlerini danıştığı başşehirin kadısına verilen fahrî bir unvan olduğunu söyler. Ancak Ebû Yûsuf'un Enbâr, Cebbûl ve Fars'a birer kadı gönderdiğine dair kayıtlardan (Vekî, III, 318; Hatîb, X, 239; XIV, 162) onun bazı küçük yerleşim birimlerinde bu yetkiye sahip olduğu sonucu çıkmaktadır. Bununla birlikte öğrencisi Nasr b. Büceyl ez-Zühîlî'yi Rey şehrine kadı tayin etmesi için Hârûnürreşid'le konuşması (a.g.e., XIII, 283) ve oğlu Yûsuf'u batı yakasına kendisine vekil tayin edip Hârûnürreşid'in de bunu onaylaması (a.g.e., XIV, 243) göz önüne alınırsa onun büyük şehirlere doğrudan kadı gönderme yetkisinin bulunmadığı söylenebilir. Kendi döneminde ve hemen sonrasında kadıların çoğunlukla hocası Ebû Hanîfe'nin ders halkasından arkadaşları veya kendi talebeleri olduğu için Ebû Yûsuf doğrudan değilse bile halifeye nüfuzuyla onların tayininde etkili olmuştur. Nitekim İbn Hazm, kadılık görevi almayan Endülüslü fakih Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî gibi Ebû Yûsuf'un da kadı tayinlerindeki fonksiyonunu "isim bildirme" olarak nitelemektedir (el-İḥkâm, IV, 230).

Kadılıkudâtlara halifeler tarafından yetki verilmesinin zaman içerisinde tedricî biçimde artarak sürdüğü ve dönemlere göre farklılıklar arzettiği anlaşılmaktadır. Ebû Yûsuf'un bütün kadılar üzerinde yetkili olduğunu kabul edenler bile bu yetkinin baştan beri her kadılıkudâta tanındığını iddia etmezler. Hârûnürreşid'in 184 (800) yılında halkın şikâyeti üzerine Kadılıkudât Ebû'l-Bahterî'den Mısır kadısını azletmesini talep ettiği ve onun bu isteğin gereğini yerine getirerek Mısır kadısını azlettiğine dair kaydı (Kindî, s. 392) esas alan İbn Hacer bunun, Hârûnürreşid'in Ebû'l-Bahterî'yi bütün şehirlere kadı tayin ettiğini ve daha önce Ebû Yûsuf'ta olduğu gibi şehirlerdeki kadıların onun nâibleri konumunda bulunduğunu göstereceğini belirtir (Ref'u'l-İşr, s. 418, 460). İbn Ebû Duâd'ın da 223'te (838) Basra kadısını tayin ettiği bilinmektedir (Vekî, II, 175).

Müessesenin ilk asrında, istisnâ bazı şahsiyetler dışında kural olarak kadılıkudâtlara diğer kadıları tayin ve azletme yetkisi tanınmamıştı. Bununla birlikte ilk dönemlere ait bilgiler oldukça çelişkilidir. Meselâ bir yanda Mûtevekkil-Alellah devrinde Sâmerâ'ya davet edilerek kadılıkudâtlığa getirilen Yahyâ b. Eksem'in İbn Ebû Duâd'ın yetkileriyle donatıldığı kaydedilmekte iken öte yandan, 237'de (851) Mısır kadılığı görevine başlayan Hâris b. Miskîn'in bu göreve yine Mûtevekkil-Alellah tarafından tayin edildiği ve 245 (859) yılında hakkındaki şikâyetler üzerine bizzat onun tarafından azledildiği belirtilmektedir (Kindî, s. 467, 475; İbn Hacer, Ref'u'l-İşr, s. 118). Diğer bazı kaynaklarda ise azil prosedürü, halifenin Kadılıkudât Ca'fer b. Abdülvâhid'e azil emrini verdiği ve azlin onun tarafından gerçekleştirilerek yerine bir başka kadının getirildiği şeklinde ifade edilmektedir (Hatîb, X, 266; İbn Hacer, Ref'u'l-İşr, s. 124, 211). 246'da (860) Kâdî İsmâil'in Bağdat'ın doğu yakası kadılığına tayin edilmesi de Mûtevekkil-Alellah'ın emriyle kadılıkudât tarafından gerçekleştirilmiştir (İbnü'l-Cevzî, XII, 346).

III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren kadılıkudâtların yargı sisteminin başı konumunda olduğunu gösteren kayıtlar kaynaklarda oldukça açık biçimde yer almaktadır (İbn Hacer, Ref'u'l-İşr, s. 34, 39, 53-54, 127, 144-145, 348, 350, 447, 476). Abbâsî Halifesi Mutîr-Lillâh döneminde kadılıkudâtlik yapan Muhammed b. Hasan el-Hâşimî'nin 336 (948) yılında kardeşi Ömer'i Mısır kadılığına tayin ettiğini

gösteren bir ahidnâme yazdığı bilinmektedir. Ancak yine de bu devirde halifeler tarafından tayin ve azillerin gerçekleştirildiğini (a.g.e., s. 143, 181, 326), ayrıca vezirlerin de kadı tayin ve azlinde yetkili olduğunu gösterir örnekler vardır (İbn Kəsîr, XI, 118; İbn Hacer, *Ref'û'l-İşr*, s. 177). Kâdilkudâtlar da bölge kadılarına yetki devirlerinde bulunmuşlardır. Meselâ Bağdat kâdilkudâtının nâibi olarak tayin edilen bir Mısır kadısı Mısır'a bağlı kadıları tayin ve azletme, onlara emir verme yetkisine sahipti (a.g.e., s. 128, 144-145).

IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklarda yer alan tayin menşurları (ahidnâme) örneklerinden kâdilkudâtların ülkedeki bütün yargı sisteminden sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Halife Mutî' -Lillâh tarafından 363'te (973) çıkarılan kâdilkudâtlık menşurunda Abbâsî Devleti'nin sınırları içinde yer alan büyük şehirler sayıldıktan sonra buralara bağlı küçük yerleşim merkezlerinin kendisinin yetkisine verildiği, bu yerlerde görevli kadıların hallerini ıslah ve yargı faaliyetlerini denetleme, davranış ve karakteri iyi olan kadıları görevde tutma, iyi olmayanları değiştirmek, belli bazı şehirlerde yine kendisinin seçeceği nakîbüleşrafları denetleme yetkisi verildiği ifade edilmektedir (İbnü'l-Cevzî, XIV, 222-223). Abbâsî hilâfeti tanıyan Doğu İslâm dünyasında kurulan devletlerde, Bağdat kâdilkudâtından müstakil olarak sultanın yanında Irak harîç bütün memleketin kadılarını tayinle yetkili kâdilkudât bulunurdu.

Fâtımîler devrinde kâdilkudâtlık müessesesi Mısır'da da aynı adla kuruldu. Fâtımîler henüz Mehdiye'den Mısır'a geçmeden önce Nu'mân b. Muhammed'i, bizzat kendi eserinde tamamını kaydettiği 28 Rebîülevvel 343 (1 Ağustos 954) tarihli menşurunda yer alan ifadelerden de anlaşılacağı üzere (*İhtilâfû usûli'l-mezâhib*, s. 47-48) kâdilkudât konumunda tayin etmişlerdir; fakat sicilinde ve resmî yazışmalarında bu unvan kullanılmamıştır. Mısır'da ona halef olan oğlu Ebü'l-Hasan Ali'nin sicilinde yine kâdilkudât unvanı zikredilmeksizin bütün ülkenin yargı sisteminden sorumlu olduğu belirtilmiş, ancak kendisi bürokraside bu unvanı kullanan ilk Fâtımî kadısı olmuştur. Sicilinde kâdilkudât unvanı zikredilen ilk kadı ise 23 Safer 389'da (13 Şubat 999) bu göreve getirilen oğlu Hüseyin b. Ali'dir. Fâtımîler döneminde kâdilkudât devlet protokolünde vezirden sonra, dâi'd-duâtan önce gelmekteydi. VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısın-

da kâdilkudâtların aylık 40, başdâilerin 30 dinar maaş aldıkları bilinmektedir (İbn Hacer, *Ref'û'l-İşr*, s. 85).

Mısır'ı alıp Fâtımî hilâfetine son veren Selâhaddin-i Eyyûbî (567/1171) bu sırada görevde bulunan kâdilkudâtın vazifesinin devamına izin vermiş, ancak gizliden gizliye Fâtımî Devleti'ni yeniden kurma faaliyetlerine katılan kâdilkudâtı idam ettirdikten sonra Şâfiî bir kâdilkudâtı göreve getirmiştir. Eyyûbîler'de kadı ve kâdilkudâtların idarî işleri Dîvân-ı Kazâ adı verilen daire tarafından yürütülürdü. Memlûkler döneminde kâdilkudâtlar, daha önce olduğu gibi sadece Şâfiîler'den tayin edilmekle birlikte görev sırasında kendilerine yardımcı olan diğer mezheplerden nâibler bulunurdu. Fakat Kâdilkudât Abdülvehhâb b. Bintü'l-Eazz'ın başka mezhepten olan kadıların Şâfiî mezhebine aykırı hükümlerini onaylamayı reddetmesi yargı sisteminin işleyişini sekteye uğrattınca devlet erkânı konuyu görüşmek üzere 22 Zilhicce 663 (5 Ekim 1265) tarihinde bir araya geldi. Emîr Cemâleddin Aydoğdu el-Azîzî'nin tavsiyesi üzerine Sultan I. Baybars tarafından alınan bir kararla, başşehir Kahire'de dört Sünnî mezhebin mensuplarından kendi mezheplerine göre hüküm verecek birer kâdilkudât tayini ve bunların dışındaki mezheplerin yasaklanması suretiyle yeni bir hukukî sistem uygulamaya konuldu. Ertesi yıldan itibaren bu sistem diğer büyük şehirlerde de tedricî olarak uygulandı. Böylece Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Kahire'ye Şâfiî mezhebinden kâdilkudât tayiniyle başlayan gelenekten sonra Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinden de kadılar tayin edilmeye başlanmış oldu. Ancak hazine bakanlığı, vakıflar idaresi, vakfiye düzenleme, cuma ve bayram namazlarında imam-hatiplik yetkileriyle de donatılan Şâfiî kâdilkudâtı protokolde önceliğe sahipti. Mezâlim davalarının görüldüğü dâriüladldeki oturumlarda önceleri bu dört kâdilkudât Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî sıralamasıyla sultanın sağına, diğer bürokratlar sol tarafına oturtulurken Muhammed b. Kalavun döneminden itibaren sultanın sağ tarafına Şâfiî kâdilkudâtı ve onun yanına Mâlikî, sol yanına Hanefî ve onun yanına da Hanbelî oturtuldu. Bir Hanefî mezhebi mutaassıbı olan Emîr Yelboğa en-Nâsîrî (ö. 768/1366), ömrünün sonlarına doğru Hanefî kadısına protokol önceliği getirme girişimlerinde bulunduysa da bunu yapamadan öldürüldü (İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 439). 678-

de (1280) Mısır Şâfiî kâdilkudâtına Mısır'ın bütün kazalarına kadı tayin etme yetkisi tanınırken diğerlerine böyle bir yetki verilmedi (Kalkaşendî, I, 419). Bazan Mısır kadısına Suriye'deki kadıları tayin yetkisi verildiği de görülmektedir (İbn Hacer, *Ref'û'l-İşr*, s. 245). Dimaşk, Halep, Trablus, Hama ve Safed gibi şehirlerle gönderilen kadılar da kâdilkudât unvanı taşırlar ve gittikleri vilâyetlerin diğer kadılarını tayin yetkisine sahip bulunurlardı. Kâdilkudât unvanını taşıyan İskenderiye kadısı Mâlikî mezhebinden tayin edilirdi ve diğer ortağı Hanefî kadısından daha kıdemli idi; ancak hükmü sadece şehirde ve mücâvir alanda geçerliydi. Fâtımîler'de olduğu gibi Memlûkler döneminde de kâdilkudâtlara muhtelif unvanlar verilmekte ve her birine "şeyhülislâm" diye hitap edilmekteydi. VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarından itibaren kâdilkudâtlara sultanlar resmî yazışmalarda "el-cenâbü'l-âli" unvanıyla hitap etmeye başlamışlardır. Unvan adedi bazan on dokuzu bulmaktaydı (Abdül Mün'im Mâcîd, I, 105). Dört kadı uygulaması Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinin ardından ilga edilmiştir.

Mağrib ve Endülüs'te kurulan İslâm devletlerinde yargının idarî yapılanması Doğu İslâm dünyasından farklı biçimde gelişmiştir. Batı İslâm dünyasında merkez kadılığı prestijli bir görev olup bu göreve getirilenlere "kâdilmecmâa" unvanı verilmiştir (DîA, XI, 218; XV, 127). Bu unvan, bağımsız Endülüs Emevî Devleti'nin ilk emîri I. Abdurrahman zamanında ortaya çıkmıştır. Valiler döneminde Endülüs'te müslüman nüfus büyük ölçüde ordu mensuplarından teşekkül ettiği için burada görev yapan kadılar "kâdılciind" (ordu kadısı) unvanıyla anılmaktaydı. İç savaşlardan sonra Kurtuba'yı (Cordoba) ele geçiren Abdurrahman, burada ordu kadısı unvanıyla görev yapmakta olan Yahyâ b. Yezîd et-Tüccîbî'yi yerinde bırakmıştı. Gırnata'da (Granada) hâlâ teslim olmayan Yûsuf el-Fihrî, barış yapmaya zorlanınca bu iç savaşlar sırasında tarafsızlığını koruyan Tüccîbî'nin anlaşmada hazır bulunmasını şart koştu. Yapılan anlaşma metninde Tüccîbî'nin unvanı kâdilmecmâa şeklinde zikredildi (M. Hâris el-Huşenî, s. 28). Buradan anlaşıldığına göre bu unvan, kendisine tarafların ortaklaşa kabul ettikleri bir ara bulucu olması hasebiyle verilmiş ve daha sonraki dönemlerde olayın bir hâtırası olarak muhafaza edilmiştir. Nübâhî ve bazı çağdaş araştırmacılar ise terkipte geçen "cemaa"yı "kadılar" diye anlamışlar-

dır. Şarkiyatçı Tyan da Abdurrahman'ın, hem kendisinin bundan böyle İslâm dünyasının yegâne meşrû hâkimi olduğunu vurgulamak, hem de gayri müslim yerli nüfusun kadılarından ayırt etmek için İslâm toplumunun kadısı unvanını verdiği şeklinde yorumlamıştır. Endülüs'te kâdılcemâa unvanının yanı sıra kâdılcünd unvanı da yaklaşık 200 (815) yılına kadar kullanıldı.

Kâdılcemâalık makamı, bilhassa Endülüs Emevîleri döneminde Doğu İslâm toplumlarındaki kâdılkudâtlık müessesesinin fonksiyonlarını icra eden bir yapıya sahip değildi. Nübâhî, önceki zamanlarda kadıların çoğunlukla emîrin merkezde tayin ettiği kâdılcemâa tarafından görevlendirildiğini ve resmî uygulamanın bu şekilde sürdüğünü belirtmekteyse de (*Târîhu ku-đâtî'l-Endelüs*, s. 39) devrin tarihçilerinin Huşenî'nin *Kuđâtü Kurţuba* adlı eserinde verdiği biyografik bilgilerde bunu doğrular bir kayıt bulunmamaktadır. II. Hakem dönemine ait 14 Şâban 356 (25 Temmuz 967) tarihli bir kâdılcemâa kararnameğinde bu görevlinin bütün müslümanlar arasında hüküm vermek üzere seçildiği ve hükümlerin infazı konusunda en üst mertebeye yükseltildiği ifade edilmekte (Nübâhî, s. 101), yine muhtevası verilen birkaç ahidde de kadılık ve imâmet görevleri zikredildiği halde bütün ülkenin kadısı olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır (meselâ bk. M. Hâris el-Huşenî, s. 171, 173). Aksine Ceyyân (Jaen), İlbîre (Elvira) ve Tuleytula (Toledo) gibi şehirlerin kadılarının dahi halife tarafından tayin edildiğine dair kayıtlar mevcuttur (a.g.e., s. 173).

Endülüs Emevî Devleti'nin sonlarına doğru II. Hişâm'ın hilâfeti esnasında, onun küçüklüğünden istifade ile Hâcib İbn Ebû Âmir el-Mansûr'un iktidarı ele geçirmesiyle başlayan Âmirîler döneminde Doğu İslâm devletlerinde görüldüğü gibi kâdılkudât unvanıyla görev yapan başkadılar tayin edilmiş ve bu unvan kâdılcemâadan daha üstün kabul edilmiştir. Burada ilk defa resmen kâdılkudât unvanını alan kişi Ebû'l-Abbâs İbn Zekvân'dır. İbn Zekvân, İbn Ebû Âmir el-Mansûr nezdinde vezirlerden daha üst konumda idi; memleket idaresini ve diğer işleri kendisiyle müzakere eder ve hiçbir gazâsında onu yanından ayırmazdı. Abdülmelik el-Muzaffer döneminde de konumunu muhafaza eden İbn Zekvân'ın görevine Abdurrahman el-Me'mûn devrinde vezirlik de ilâve edildi. Âmirîler'den sonra kâdılkudât unvanı kaldırılıp kâdılcemâa unva-

nı muhafaza edildi. Nübâhî'nin ifadelelerinden anlaşıldığına göre kendi yaşadığı VIII. (XIV.) yüzyılın ikinci yarısında hükümdar tarafından başşehre tayin edilen kadılar kâdılcemâa olarak anılmakta ve diğer kadıları tayin yetkisine sahip bulunmaktaydı (Nübâhî, s. 39, 112-114). Mülûkû't-tavâif devrinde de her hânedanın merkezinde görev yapan bir kâdılcemâa vardı. Daha sonra Batı İslâm dünyasında ortaya çıkan Murâbîtlar, Muvahhidler, Hafsîler ve Merînîler gibi devletlerde bu görevler kâdılcemâa veya kâdılkudât tarafından yerine getirilmiştir.

Kâdılkudâtlık müessesesinin Gazneliler, Karahanlılar, atabeglikler ve Anadolu beyliklerinde de mevcut olduğu bilinmektedir. Gazneliler'de her şehirde bir kadı, her eyalette de bir kâdılkudât vardı (Muhammed Nâzım, s. 147). Nûreddin Mahmud Zengî, son zamanlarında asayişten sorumlu olan şahneleri azledip onların görevini de kâdılkudâta vermişti (Bündârî, *Sene'l-Berķi's-Şâmî*, I, 146). Nûreddin Zengî Hanefî olduğu halde kâdılkudâtı Kemâleddin Şâfî idi.

Osmanlı kazâ sisteminde Rumeli ve Anadolu kazaskerliği unvanına sahip idarî görevlilerle Osmanlı döneminde Kahire, Şam, Halep gibi şehirlere merkezden tayin edilen kadılar, bu vilâyetlerin diğer kadılarını tayin ve azletme yetkisine sahip bulundukları için Arap kaynaklarında kâdılkudât olarak zikredilir. Buralarda görev yapan Osmanlı kadıları diğer mezheplerden nâibler tayin ederdi (Mûsâ b. Yûsuf el-Ensârî, I, 150-152; Temîmî, II, 169).

Tayini. Kâdılkudât halifenin vekili sayılır, tayin işlemi de klasik doktrinde vekâlet akdi çerçevesinde mütalaa edilirdi. Bunun için kâdılkudâtı tayin ve azil yetkisi halife aitti, doğrudan onun tarafından ya da onun bilgisi dahilinde kullanılmaktaydı. IV. (X.) yüzyılın ortalarından itibaren hilâfetin zayıf duruma düştüğü ve gerçekte iktidarın Büveyhîler, Büyük Selçuklular gibi hânedanların eline geçtiği dönemlerde tayinler emîrî'l-ümerâ veya sultanların teklifiyle itibarî olarak yine halifeler tarafından yapıldı. Anadolu Selçukluları'nda da kâdılkudâtlık müessesesinin mevcut olduğu ve kâdılkudâtın bizzat sultan yahut Moğol istilâsından sonraki dönemlerde İlhanlı hükümdarları tarafından tayin edildiği görülmektedir. Umumiyetle daha önce başka şehirlerde kadılık yapmış olanlardan, başkadı nâiblerinden veya fıkıh bilgisiyle temayüz etmiş âlimler arasında tayin yapılmakla

birlikte bu göreve tayinden önce hangi tür makamlara gelme zorunluluğu bulunduğu gösteren bir kayda rastlanmamaktadır. Endülüs'te emniyet teşkilâtından ya da maliyeden kâdılcemâa tayin edildiği olmuştur (M. Hâris el-Huşenî, s. 137, 172). Görev kabul etmeyenler çoğunlukla kabule zorlanırdı. Halifeler kâdılkudât tayinlerinde görüşlerine değer verdikleri fakihlerin, vezirlerin, ilk zamanlarda da taşra kadılarını seçerken kâdılkudâtın görüş ve tavsiyelerini almayı ihmal etmezlerdi.

Fâtımîler döneminde kâdılkudât halife tarafından âlimler arasından seçilirdi. Ancak 466 (1073) yılında iktidarı ele geçiren Emîrî'l-cüyûş Bedr el-Cemâî vezir, başkumandan, kâdılkudât ve başdâî tayin edilmekle askerî sınıftan bu göreve gelen ilk kişi oldu. Onun göreve gelmesiyle daha önce saygınlığını yitiren kâdılkudâtlık yenden eski önemini kazandı. Daha sonra Halife Hâfız-Lidînillâh, bu âdeti ortadan kaldırarak kazâ müessesesini vezirlikten ayırıp kâdılkudâtı kendisi tayin etmeye başladıysa da devletin sonlarına doğru hilâfetin iyice zayıflaması, buna karşılık vezirlerin devlette daha etkin hale gelmesiyle kâdılkudât tayin ve azilleri bilhassa İbn Sellâr, Talâî b. Rüzîk gibi nüfuzlu vezirlerce gerçekleştirilir oldu.

Tayinlerinde halife ya da sultanlar tarafından tayin kararını, sorumluluk alanlarını, yetkilerini ve çeşitli konulara ilişkin tâlimatları içeren ahidnâme, sicil veya menşur (Endülüs'te zahîr) denilen tayin kararname düzenlenir, bu ahidnâme özel bir merasimle başşehrin ve diğer büyük şehirlerin merkez camilerinin minberlerinden halka okunurdu (bazı ahid örnekleri için bk. İbnü'l-Cevzî, XIV, 222-223; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîf, III, 119-125; Nübâhî, s. 101-103; Kalkaşendî, X, 264-276, 286-291, 384-388; XI, 21-26). Fâtımîler zamanında Kahire'de sarayda düzenlenen törende kâdılkudât, devletin ileri gelen din adamları huzurunda ayakta ahidnâmenin okunmasını dinler, bilhassa Hâkim-Biemrillâh devrinde görüldüğü üzere halifenin adı geçtikçe yeri öperdi. Bu tören sırasında kâdılkudâta saraydan temin edilen hil'at takdim edilir ve kılıç kuşandırılırdı. Ardından bir alay eşliğinde elbise bohçasıyla Mısır merkez camisine gidilip orada sicili minberden halka okunur, yine kendisi ayakta dinlerdi (İbn Hacer, *Ref'û'l-İşr*, s. 72-73, 246, 316). Memlûkler döneminde Mısır'a kâdılkudât tayin edilen kişiye kale içindeki sarayda ipek hil'at giydirilirdi; bu kişi

âdet üzere büyük kumandanları selâmlar ve onlarla birlikte Sâlihiye Medresesi'ne giderek göreve başlardı. 695-702 (1296-1303) yıllarında Mısır kadılığı yapan İbn Dakikü'l-îd, kadıların ipek hil'at giyme âdetini kaldırıp yerine yün hil'at giyme âdeti getirdi.

Kâdilkudâtlar, halife adına ve onun vekili sıfatıyla görev ifa ettiklerinden kâdilkudâtlık süresi iki taraf için de bağlayıcılık taşımazdı ve belli bir sınırlamaya tâbi değildi. Görevlerine son verilmesi de tayinindeki usulle olurdu. Ancak ciddi bir görev ihmali veya yolsuzluk yahut aşırı ihtiyarlık, hastalık gibi sağlık sebepleriyle azledilmez ya da kendileri istifa etmezlerse hayatlarının sonuna kadar görevde kalırlardı. Gerek Doğu gerekse Batı İslâm devletlerinde zaman zaman kâdilkudâtlık veya kâdılce-mâalî makâmının uzun süre boş kaldığı dönemler de olmuştur (Nübâhî, s. 118; başka örnekler için bk. M. Hâris el-Huşenî, s. 78, 121; İbn Hacer, *Ref'u'l-İşr*, s. 57, 65, 279, 321).

Kâdilkudâtlar miktarı devirlere ve devletlere göre değişen maaş alırlardı. Bununla birlikte maaş almayan ve hatta göreve gelirken bunu şart koşanlar da olmuştur (İbnü'l-Cevzî, XIV, 221). Kadılar arasında bu makama ulaşmak için büyük bir rekabet olurdu. Devlet idaresiyle yakın ilişki içinde bulunan güçlü bazı aileler bu makamı uzun süre aralıksız, bazan da diğer ailelerle dönüşümlü olarak ellerinde bulundurmışlardır. Hammâd b. Zeyd, İbn Ebû's-Şevârib, Dâmegânî aileleri Bağdat'ta kâdilkudâtlık makamına çok sayıda eleman yetiştirmişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî'nin belirttiğine göre İbn Ebû's-Şevârib ailesinden sekiz kişi kâdilkudâtlık göreve getirilmiştir (*Târîhu Bağdâd*, V, 47-49). Fâtımîler döneminde de devletin kuruluşundan itibaren yarım asrı aşan bir süre kâdilkudâtlık müessesesi Nu'mânogulları ailesinin elinde kalmıştır. Memlûkler devrinde ise İbn Cemâa, Sübkî, İhnâî, İbnü's-Şihne gibi aileler kendi mezheplerinin kâdilkudâtlığını uzun süre ellerinde tutmuşlardır.

Mezhebi. İslâm hukukunda kadılar müctehid kabul edildikleri için belli bir mezhebe bağlılık zorunluluğu yoktu. İlk kâdilkudât Ebû Yûsuf'un Hanefî mezhebi müctehidlerinden olması ve daha sonra birçok kâdilkudâtın bu mezhebe mensup şahıslardan seçilmesi, bazı araştırmacıların Hanefîliğin Abbâsîler'in resmî mezhebi olduğu iddiasını gündeme getir-

mesine sebep olmuşsa da bu göreve tayin edilen şahısların biyografileri bu faraziye geçersiz kılmaktadır. Nitekim Şâfiî, Mâlikî, hatta Zâhirî mezhebi âlimlerinden kâdilkudâtlar tayin edildiği bilinmektedir. Meselâ Halife Mutî - Lillâh'ın 334'te (946) göreve getirdiği Muhammed b. Hasan b. Ebû's-Şevârib Hanefî, 338'de (950) tayin ettiği Ebû's-Sâib Utbe b. Ubeydullah Şâfiî ve 363'te (973) tayin ettiği İbn Ümmü Şeybân ise Mâlikî'dir. Ayrıca kâdilkudâtlara Hanefî mezhebi çerçevesinde hüküm verme şartı da getirilmemiş, aksine kendi ihtihadlarına ve mezheplerine göre hüküm verme yetkisi tanınmıştır. Mutî tarafından İbn Ümmü Şeybân'ın tayiniyle ilgili çıkarılan kâdilkudâtlık kararname-sinde kazâî hükümlerde kitap, sünnet, icmâ ve Hulefâ-yi Râşidîn'e uyulması, bu kaynaklarda yer almayan konularda ihtihad edilmesi, mahkemede bilirkişiler bulundurulması emredilmektedir (İbnü'l-Cevzî, XIV, 223). Büveyhîler döneminde de fıkhta Şâfiî olan Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbar, hânedanın hâkimiyeti altındaki bütün ülkenin yargı sistemin-den sorumlu kâdilkudât tayin edilmiş, Muharrem 367 (Ağustos 977) tarihli tayin kararname-sine göre kitap, sünnet ve icmâa, bunlardan birinin bulunmadığı yerlerde ihtihadı başvurması emredilmiştir (Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, III, 119-121). Adudüddavle'nin yardımıyla Bağdat'ta kâdilkudât olan Ebû Sa'd Bîşr b. Hüseyin ise Zâhirî idi (Şîrâzî, s. 177-178). Ancak artık müctehid bulunmadığını düşünen Kâdilkudât Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmegânî Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'in dışındaki müctehidlerin görüşleriyle hüküm vermeyi yasaklamıştır (İbnü'l-Cevzî, XVII, 177).

Endülü's'te Mâlikî mezhebi yaygınlaşmaya kadar kâdılce-mâalar, genellikle önceki kadıların verdikleri hükümleri de örnek alarak kendi ihtihadları doğrultusunda hüküm verirken mezhebin yaygınlaşmasından sonra tayinler bu mezhep mensuplarından yapılır olmuştur. Kendi özel hayatlarında Zâhirî mezhebini uygulayan kâdılce-mâalar tayin edildiyse de mahkemede ülkede yaygın olarak benimsenen Mâlikî mezhebine göre hüküm verirlerdi (Nübâhî, s. 101). Muvahhidler devrinde ise Zâhirî mezhebine göre hüküm verildiği bilinmektedir (*a.g.e.*, s. 151).

Fâtımîler'de kâdilkudâtlar prensip olarak İsmâilî mezhebi mensuplarından seçilirdi; fakat İsmâiliyye mezhebine göre

hükmetmeleri şartıyla başka mezheplerden nâibler tayin edebilirlerdi. Nitekim Ali b. Nu'mân, Şâfiî fakihî Hasan b. Halîl'i buna göre hükmetmek şartıyla nâib tayin etmiştir (İbn Hacer, *Ref'u'l-İşr*, s. 282). Hâkim-Biemrillâh döneminde ilk defa 20 Şâban 405'te (13 Şubat 1015) kendi mezheplerinden olmayan, ancak daha önce İsmâilî kâdilkudâtlara nâiblik yapmış olan Hanefî Ebû'l-Abbâs İbn Ebû'l-Avvâm kâdilkudât tayin edildi. Fakat mahkemede dört İsmâilî fakihînin hazır bulundurulması şartı getirilerek mezhebe aykırı hüküm vermemesi garanti altına alındı. Daha sonra Şâfiî ve İmâmîyye mezheplerinden de kâdilkudâtlar tayin edilmiştir (*a.g.e.*, s. 204, 294, 322-323, 478). 525 (1131) yılında İslâm tarihinde ilk defa Emîrû'l-cüyûş Ebû Ali Ahmed İbnü'l-Efdal tarafından yeni bir uygulama başlatılarak Şâfiî, Mâlikî, İmâmî ve İsmâilî mezheplerinden, her biri kendi mezhebine göre hüküm verip miras taksimi yapacak olan dört kadı tayin edildi, ancak onun öldürülmesinden sonra Yânis er-Rûmî tarafından bu uygulamaya son verildi. 1 Rebîülevvel 526 (21 Ocak 1132) tarihi itibarıyla yenisistemden eski sisteme dönülerek sadece İsmâilîler'den bir kâdilkudât tayin edilmeye başlandı.

Görev ve Yetkileri. Kâdilkudâtlar umumiyetle bulundukları başşehirin büyük camilerinden birinde, bazan evlerinde, belli bir dönemden sonra da Bahrî Memlûkleri'nde olduğu gibi belirli bir medresede davalara bakarlardı. Özel amaçlı olarak yapılan mahkeme binalarının (dârüladl) ortaya çıkmasıyla davalara buralarda bakmaya başladılar. Görev sırasında kendilerine kâtip (muvaqqı'), emin, şühûdü'l-hâl (udûl), hâcib, hâdim, a'vân adı verilen birçok görevli hizmet ederdi. Dava görülürken yanlarında bilirkişiler, bilhassa fakihler hazır bulunurdu. Endülü's'te kâdılce-mâanın yanında görevli fakihlerden teşkil edilen bir şûra meclisi vardı. Fâtımîler'de kâdilkudâtların yargılamayı yapacakları zaman ve yer, mahkemede uyulacak âdetler ve resmî prosedür ve mahkeme görevlilerinin çalışma esasları dahil ayrıntılı bir yargılama geleneği olduğu bilinmektedir (İbnü't-Tuveyr, s. 107-108; İbn Hacer, *Ref'u'l-İşr*, s. 73).

Tarihî süreç içerisinde müesseseseleşen kâdilkudâtlık makamının yetki ve sorumluluk alanları ihtiyaca göre, daha çok da görev üstlenen kişilerin yetkinliklerine ve halifelerin onlara duyduğu güvene bağlı

olarak genişletilmiş ya da daraltılmıştır. Halife, sultan veya vezirlerin başkanlık ettiği mezâlim mahkemelerinde bilirkişi sıfatıyla mutlakla hazır bulunan kâdilkudât-lar, zamanla ülkenin yargı idaresindeki sorumluluklarının yanı sıra müderrislik, şeyhlik, merkez camisi imam ve hatipliği, maliye, ölçü ve tartıların denetimi, miras taksimi, hapishanelerin, yetim mallarının, vakıfların ve vakıf mallarının idaresi, cami ve mescidlerin bakımı ve buralara yetkili şahıslar görevlendirme, muhtelif sebeplerle düzenlenen devlet törenlerine ve biat merasimlerine katılma, halifeye vekâlet etme, halife ve sultanların nikâh akidlerine katılma, hükümdar adına yabancı ülkelere gidecek diplomatik heyetlerde yer alma, halife ile görüşecek yabancı elçilere önceden muhatap olma, taşradaki devlet memurlarıyla halife adına yazışmalar yapma ve bu konularda halifeyi bilgilendirme, sınır boylarındaki malî, idarî ve askerî faaliyetleri teftiş edip yapılması gereken işleri merkeze bildirme, savaş düzeni alınması ve ordunun savaş bölgesine götürülmesi gibi vazifeler de ifa etmişlerdir. Ayrıca halife veya sultanın refakatinde cuma ve bayram namazlarına, hac yolculuklarına, ülke içindeki seyahatlere ve savaşlara iştirak ederlerdi. Fâtımîler'de ve bir müddet Eyyûbîler'de darphane idaresinden kâdilkudâtlar sorumlu idiler. Fâtımîler'de kâdilkudâtılık zaman zaman sadece başdâilik, zaman zaman da vezirlik ve başdâilik makamları ile birleştirilmiş, devletin son yüzyılı içinde bu yetkilerin bir şahısta toplanması âdeta bir gelenek halini almıştır.

Başkadılar merkezde üstlendikleri diğer görevleri nâibleri vasıtasıyla ifa ederler, öteki şehir ve kazalarda görevli kadılar kâdilkudâtın nâibi olarak faaliyet gösterirlerdi. Nâibler normalde şehir dışında bulunmadıkça kendileri nâib tayin edemezlerdi; bunun bir istisnası Fâtımîler döneminde olmuştur (a.g.e., s. 316-317). Fâtımîler'de kadı tayin yetkisi kâdilkudâtta bulunmakla birlikte bu kuralın dışına çıkılarak bazan belli bir bölgeye doğrudan halife tarafından kadı tayin edilip kâdilkudâtın bu kadı üzerinde yetkisiz kılındığı, bazan da kâdilkudâtın görev yaptığı Mısır'da bile vezir tarafından kadı tayin edildiği görülmektedir (a.g.e., s. 70, 73). Receb 393'te (Mayıs 1003) kâdilkudâtın başka bir merkez kadısı tayin edilmesi yargıda karışıklığa sebep olunca bir müddet sonra şikâyetler üzerine kâdilkudâtın yetkisi artırılmıştır (a.g.e., s. 141-142).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Tefsîr", 2/7; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 393; VII, 183; Ya'kübî, *Târîh*, I, 203; Vekî, *Ahbab-ü'l-kudât*, tür.yer.; Mes'ûdî, *Mürûc-ü'z-zeheb* (Abdülhamid), I, 230, 245, 271; IV, 102; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuğât*, tür.yer.; M. Hâris el-Huşenî, *Kudâtü'l-Kurtuba* (nşr. İzzet Attâr el-Hüseynî), Kahire 1372, tür.yer.; Nu'mân b. Muhammed, *İhtilâf-ü şü'bi'l-mezâhib* (nşr. Mustafa Gâlib), Beyrut 1983, s. 46-51; Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtihu'l-ülûm*, Kahire 1981, s. 25, 71; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsûmü dâ-ri'l-hilâfe* (nşr. Mihâzîl Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 79; İbn Hazm, *el-lhkâm* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Beyrut 1403/1983, IV, 229-231; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, V, 47-49; X, 239, 266; XIII, 283; XIV, 102-103, 162, 242, 243; Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 177-178; Nizâmülmülk, *Siyasetnâme* (Köymen), s. 53, 65, 202; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam* (Atâ), XII, 346-347; XIV, 221-223; XVII, 177; ayrıca bk. tür.yer.; İbnü't-Tuveyr, *Nüzhethü'l-mukleteyn fi ahbâ-ri'd-devleteyn* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Beyrut 1412/1992, s. 67-75, 107-110; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfîî, *et-Tedvîn fi ahbâri Kaza'ın* (nşr. Azizullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, III, 119-125; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 234; X, 442; XI, 118; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Bursalan), s. 7, 8, 19, 20, 22, 51, 52, 83, 202, 219, 223; a.mlf., *Sene'l-Berkî's-Şâmî* (nşr. Ramazan Şeşen), Beyrut 1971, I, 146; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 156, 212; İbnü'l-Müneyyir, *el-İnşâf fî mâ teẓammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* (Zemahşerî, *el-Keşşâf* içinde), Kahire 1890, II, 272; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, I, 164, 215-216; İbn Ebû Cemre, *Behcetü'n-nüfûs*, Kahire 1355, IV, 185; Ebû İshâk İbrâhîm b. Hasan et-Tûnusî, *Mu'înü'l-hükkâm 'ale'l-kazâ-yâ ve'l-ahkâm* (nşr. Muhammed b. Kâsım b. Ay-yâd), Beyrut 1989, neşredenin girişi, I, 81-92; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 316; XI, 118, 239; XII, 127, 263, 333; XIII, 182, 301, 322; XIV, 311; Ku-reşî, *el-Cevâhirü'l-muğiyye*, IV, 453-454; Nû-bâhî, *Târîhu kuğâti'l-Endelûs* (nşr. Meryem Kâ-sım Tavîl), Beyrut 1415/1995, s. 20, 39, 101-103, 112-114, 118-151; ayrıca bk. tür.yer.; İb-nü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk* (nşr. K. Züreyk - Neclâ İzzeddin), Basra 1967, IV/1, s. 136-139; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, I, 417-419; IV, 35-36, 41-42, 44-45, 63-64, 191, 192, 221, 234, 424; X, 193, 264-291, 384-388; XI, 21-26, 104, 113, 174-203; XII, 38-58, 155-159, 182-184, 437-442; Makrîzî, *el-Hüta*, I, 110, 403-404, 440, 445, 450, 454, 467; II, 206-209, 233, 295-296, 302, 333, 343; İbn Hacer, *Fethu'l-bâ-ri* (Sa'd), XXII, 404-405; a.mlf., *Ref'u'l-ışr'an Kuđâti Mısır* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1418/1998, tür.yer.; a.mlf., *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 439; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, XVIII, 268; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 127, 135-192; a.mlf., *Târîhu'l-hulefâ* (nşr. M. Muh-yiddin Abdülhamîd), Kahire 1371/1952, s. 403-404; Ebû'l-Yümün el-Uleymî, *el-Menhecû'l-aḥ-med* (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût v.dğr.), Beyrut 1997, III, 19-21; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, II, 156-157; V, 252; VI, 282, 295-296; VII, 6-7; Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, IV, 294; Mûsâ b. Yû-suf el-Ensârî, *Nüzhethü'l-hâtr ve behcetü'n-nâ-zur* (nşr. Adnân M. İbrâhîm), Dimaşk 1991, I, 150-

152, 161-164; II, 153; ayrıca bk. neşredenin gi-rişi, I, 46-60; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, II, 169; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, II, 113; Ebû Bekir b. Muhammed ed-Dimyâtî, *Hâşiyetü'l-âne-ti't-tâlibîn*, Kahire 1938, II, 337; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 147-149; E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Paris 1938, tür.yer.; a.mlf., "Ka-đi", *EP* (İng.), IV, 373-374; J. Schacht, *An In-troduction to Islamic Law*, Oxford 1964, s. 50-51; Abdülmün'im Mâcid, *Nüzumu devleti selâ-tini'l-Memâlik ve rûsûmühüm fi Mısır*, Kahire 1967, I, 93-106; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1978, s. 23, 91-92, 95, 104, 112; J. H. Escovitz, *The Office of Qâdi al-Qudât in Cairo under the Bahri Mamlûks*, Berlin 1984, tür.yer.; Assâm M. Şebârû, *Kâdi'l-kuğât fi'l-İslâm*, Beyrut 1988, tür.yer.; Safiyye Seâde, *Min târihi Bağdâd el-ictimâ'i*, Beyrut 1988, s. 87-187; İzzeddin Ömer Mûsâ, *el-Muvaḥḥidûn fi'l-ğarbi'l-İslâmî*, Beyrut 1991, s. 198-203, 338-339; Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Deuletü'l-Fâtmiyye fi Mısır*, Kahire 1413/1992, s. 267-268, 270-271; Hussein F. Kasasbeh, *The Office of Qâdi in the Early 'Abbâsid Caliphate: 132-247/750-861*, Mûte 1994, s. 151-157; Mehmet Özdemir, *Endülûs Müslümanları Medeniyet Tarihi*, An-kara 1997, s. 139-144; Ramazan Şeşen, *Sala-haddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul 2000, s. 266-269; J. S. Nielsen, "Sultan al-Zâhir Baybars and the Appointment of Four Chief Qâdis, 663/1265", *St.I*, LX (1984), s. 167-176; M. Guidi - [M. Morony], "Mabađh", *EP* (İng.), VII, 213-216; Mehmet Özdemir, "Endülûs", *DİA*, XI, 218; Mu-hammed Razûk, "Hafşiler", a.g.e., XV, 127.

ŞÜKRÜ ÖZEN

KADIN

İslâm Öncesi Dinlerde ve Toplumlarda Kadın. Kadının yaratılışı, kız çocuk, eş ve anne olarak konumu, erkek karşısındaki statüsü, ferdi ve içtimâî hayattaki hak ve yükümlülükleri gibi açılardan tarih boyunca birbirinden çok farklı telakkî ve uygulamalara konu olması, toplumsal yapıyla olduğu kadar din ve öğretilerin bu alanda getirdiğiyle de yakından bağlantılı bir husustur.

Eski toplumlar ve medeniyetlere ait bilgiler, onlardan günümüze intikal eden sınırlı sayıda belge üzerinde yapılan çalış-malara dayandığından o dönemler hak-kında genel yargılarda bulunmak kolay değildir. Bu zorluk, mahallî unsurlara ve insanî özelliklere de bağlı olarak ilâve bir değişkenlik gösteren kadın konusundaki telakkî ve uygulamalar söz konusu olunca daha da büyür. Ayrıca eski toplumlarda kadının değeri ve konumu hususunda yargıda bulunurken tarihsel bağlam ve olayın kendine has şartları göz ardı edilip